

המצפים בגליל - עשור להקמתם

פרופ' ארנון סופר

בשנת 1991 מלאו עשור שנים לסיום מבצע התיישבותי חריג בהיקפו, בצורת הקמתו ובהפעלתו, שנקרא מפעל המצפים.

בסוף שנת 1978 הועלה הרעיון להקמת המצפים בגליל. דובר אז על הקמת 30 נקודות התיישבות חדשות. ב-30.4.1979 נפלה ההחלטה הסופית על הקמת המצפים תוך שישה עד שמונה חודשים כדי לקדם את פריסת האוכלוסייה היהודית בגליל ההררי ולשמור על קרקעות המדינה. (סופר, פינקל, 1988).

עד סוף 1981 הוקמו בפועל 26 מצפים אך היו תוכניות להקמת 13 מצפים נוספים (מפה 1). חלקם, אכן, הוקמו אחרי שנת 1981, כמו 6 יישובים ב-1982 ועוד יישובים נוספים לאחר מכן. אלא שקבוצה זו כבר לא היתה חלק אינטגרלי ממפעל המצפים וכל יישוב שהוקם היה חלק מצורת התיישבות שאליה הוא השתייך (קיבוץ, מושב, יישוב קהילתי).

למרות האמור, הציבור הרחב וגם חוקרים בנושא ערבבו ומערבבים בין מצפים לצורות התיישבות השונות. נמצאו פרסומים הקוראים ליישובים קהילתיים שהוקמו באזור שגב באמצע שנות ה-70 בשם מצפים וכך לגבי התיישבות מאוחרת יותר (רייכמן, אורן, 1984).

המונח "מצפה" אינו מגדיר צורת יישוב מסוימת אלא מתייחס לתהליך הקמה מיוחד שבמסגרתו הוקמו יישובים בעלי צורות ארגוניות שונות. ייחודה של ההקמה התבטא בשילוב מאפיינים אחדים, כמו הקמת היישובים במתכונת ארעית כ"קדם יישובים", שאכלוסם הראשוני כלל קבוצת מתיישבים קטנה - 7-15 משפחות עם תשתית מינימלית. לא הובטחו פתרונות כלכליים למתיישבים, המפעל בוצע כאמור במהירות ובמספרים גדולים וכולו הצטייר כמבצע צבאי או כמפעל התיישבותי בדגם 11 הנקודות בנגב בתקופה של טרם מדינה.

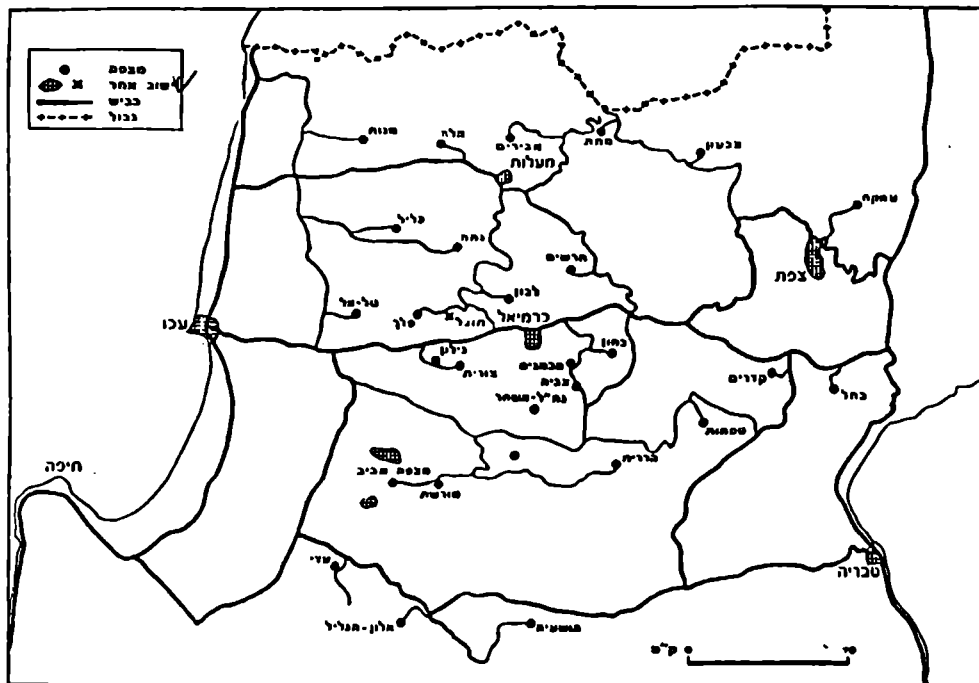
מכלול גורמים שהביא להחלטה הוא:

- ★ תפיסת קרקעות ושמירתן,
- ★ מיקוד תשומת הלב לגליל תוך "זעזוע המערכת",
- ★ משיכת אוכלוסייה לגליל ופתרון לבני המושבים באזור,
- ★ עיבוי גבול הלבנון.

(ע"פ סופר, פינקל 1988)

כאמור חלפו עשור שנים מאז הקימו את המצפים ואכלסו אותם לראשונה. נשאלת השאלה, האם אפשר כעבור עשור להביט אחורה ולקבוע אם המפעל הצליח?

התשובה לשאלה תהיה פועל יוצא מבדיקת מימוש המטרות. ייתכן, כמובן, שחלו בעקבות המפעל התפתחויות שליליות וחייביות בכיוונים שלא נצפו על-ידי מקבלי ההחלטות ב-1978/9. מאמר זה ינסה לתת תשובה לשאלה ברמה העקרונית.

מפה 1: פריסת המצפים בגליל (יישובים שהוקמו עד 1981)

תפיסת קרקעות ושמירתן

מפעל המצפים שימש, אכן, כמנוף להסדרת אלפי דונמים של קרקע שהיו בסכסוך או שהיו אדמות מדינה. תפיסת הקרקע באה לידי ביטוי גם בעצם ההתיישבות על אלפי דונמים באופן פיס, באתרי ההתיישבות עצמם.

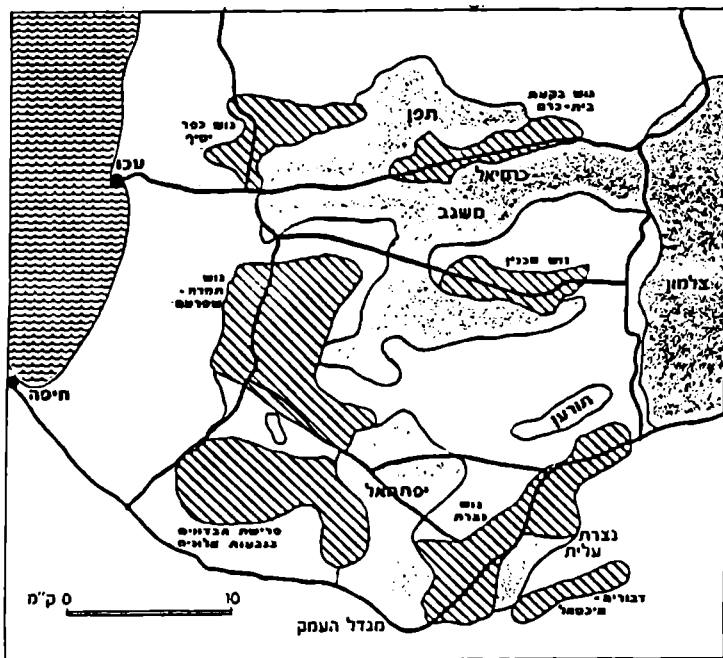
אם נביא לדוגמא את התפתחות היישוב מכמנים מאז הוקם ב-1980 (על פסגת גבעה אחת תלולה ובודדה בהר כמון) ועד לפריסת היישוב ב-1991, נמצא התרחבות במאות אחוזים, וכך במרבית המצפים לשעבר.

יתרה מזו, בזכות פריסת המצפים הנרחבת בעיקר בגליל התחתון המרכזי, הפך גוש שגב למועצה אזורית "משגב" ששטחה מעל 100 אלף דונמים ותוואי גבולותיה הוא בעל חשיבות גיאופוליטית גדולה הבולטת דווקא על רקע של רינונים על מגמות ליצירת אוטונומיות ערביות בא"י ובפרט בתוככי הקו הירוק (מפה 2).

חשיבות הפריסה בולטת גם באזורים אחרים של הגליל, כמו יצירת החייץ היהודי בין גוש נצרת לגוש גבעת אלונים - שפרעם (היישובים תמרת - גבעת-האלה - חינתון - אלון גליל - הושעיה - עדי - הרדוף), ויצירת מחסום גיאופוליטי ממזרח לגוש הערבי הגדול התחתון המרכזי (אזור קדרים - מסד - כפר חנניה - טפחות - כלנית).

גם מערך היישובים האורכי על פסגות הגליל העליון מעל בקעת בית-הכרם הוא בעל חשיבות גיאופוליטית ארוכת טווח (ציר חרשים - חלוץ - לבון - תובל - פלך). ניתן לסכם ולומר שמפעל המצפים תרם לדה-טריטוריאליזציה של המגזר הערבי בגליל.

בעת בחינת ההישג הקרקעי, יש לקחת בחשבון גם את העובדה שבהקמת המצפים (ברובם) הונחה תשתית ונוצרה דינמיקה להגדלת ההתיישבות היהודית בעתיד, כפי שזה אכן קרה גם בעשור שחלף. יישוב כמו טל-אל שתחילתו בעצלתיים, גדל והתרחב, והביקוש לו יוצר לחצים להתרחבות ולהתפתחות נוספים, וכך בצורית ובגילון, כמון ומכמנים ורבים אחרים.

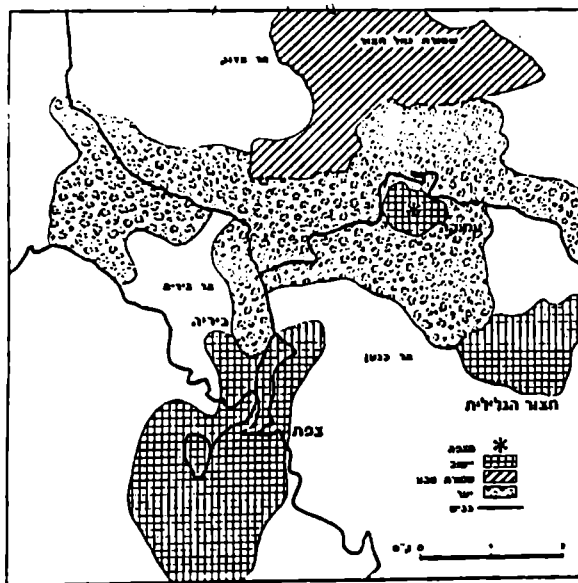
מפה 2: "טריזים" יהודיים בגליל בעקבות "מפעל המצפים"

משיכת אוכלוסייה לגליל ופתרון לבני המושבים

זו אמורה היתה להיות המטרה השנייה בהקמת המצפים לאחר נושא הקרקע. מאגר האוכלוסייה העיקרי לאכלוס המצפים בא ממחוז הצפון וממחוז חיפה. בחבל הגליל (מרכז וצפון-מזרח הגליל העליון והתחתון) בולט חלקם של הבאים למצפים מהמגזר המושבי בגליל. יש מתאם בולט בין הפריסה הגיאוגרפית של המצפים לגודלם של היישובים ולקצב אכלוסם. יישובים קהילתיים הסמוכים למישור החוף הצפוני מושכים אוכלוסייה גדולה מאזור חיפה

והקריות ועולים חדשים. כך בטל-אל, גילון, צורית, עדי והילה (וכך גם לגבי יישובים חדשים אחרים שהוקמו לפני מפעל המצפים ואחריו כמו נופית, גבעת האלה, עצמון ועוד). יישובים רחוקים יותר ממישור החוף או כאלה הממוקמים בתנאים טופוגרפיים קשים, אינם מושכים. ביניהם - גיתה, אבירים, לבון, מתת, חרשים והררית. מובן שדגם ההתיישבות הקיבוצי כמו צבעון, פלך, הרדוף, פחות מושך לעומת היישוב הקהילתי. התופעה שאפיינה את המצפים מלכתחילה היתה אכלוסם ב-7-15 משפחות בלבד למצפה. מכאן שקצב גידול סביר ממוצע של כ-5% בשנה, עדיין השאיר אותם קטנים במחצית הראשונה של שנות ה-80.

לעומת זאת במספר מקרים, בעיקר ביישובים הקהילתיים והקרובים למישור החוף, יש ביקוש רב והם גדלים בצורה מרשימה בעיקר במחצית השנייה של שנות ה-80 ועם גבור העלייה הרוסית. ב-1981 התגוררו כ-9 משפחות בממוצע במצפה. ב-1986 עלה המספר ל-25 משפחות בממוצע (ע"פ סופר, פינקל) וב-1990 עלה המספר לכדי 40 משפחות בקירוב בממוצע למצפה. ישנם יישובים, שהיו מצפים בעבר, שבהם מתגוררות מעל 60 משפחות ב-1990, כמו גילון וטל-אל, אבל בצדם יש יישובים כהררית עם 25 משפחות ומתת שבו כ-20 משפחות בלבד. בסיכומו של דבר, מתגוררים ב-26 המצפים כ-1000 משפחות הכוללות כ-5000 נפשות לפחות. אין בנתון זה כדי לשנות משמעותית את התמונה הדמוגרפית של הגליל היהודי, אך חשיבותם של היישובים הללו בפריסתם הגיאופוליטית וכך יש לשפוט אותם. ללא ספק, קצב ההקמה המהיר של המצפים (26 יישובים בתוך שנה וחצי) גרם לכמה החלטות שגויות וכתוצאה מכך נעזבו מספר יישובים כמו גיתה (כיום ישנן תקוות לאכלוסה מחדש בעולים חדשים מברה"מ) ולבון, ואחרים (קפאו מרצון ושלא מרצון) כמו הררית ומתת, מורשת, מצפה אביב, והקיבוצים.

מפה 3: מצפה עמוקה בתוך חורש של הקק"ל

מיקוד תשומת הלב הלאומית בגליל

זו היתה אחת המטרות החשובות להקמת המצפים במספרם הרב, במהירות הבנייה וברעש התקשורתי שנלווה להקמתם.

ואכן תשומת הלב הלאומית מיקדה עצמה בגליל לאורך תקופה של 2-3 שנים תמימות. נרתמו למפעל ממשלת ישראל (באמצעות משרדי החקלאות, הביטחון והתקשורת), קרן-קיימת לישראל שביצעה את פריצות הדרכים והכשרת השטחים, הסוכנות היהודית על כל זרועותיה, חברת החשמל, מועצות אזוריות ומקומיות, ויצי"ו וארגונים ציבוריים אחרים.

אלא שכמו בעבר, לאחר הרצח במעלות ב-1974, אי אפשר להתמיד במיקוד תשומת הלב בגליל לאורך תקופה ארוכה, ועם תום העלייה על הקרקע, חזרה תשומת הלב לנושאים אזוריים אחרים (כמו יהודה ושומרון) ולבעיות מציקות אחרות שאינן חסרות (כמו מלחמת לבנון והאינתיפדה). בראייה לאחור, אין ספק ששיטה זו עם כל מגבלותיה, פעלה את פעולתה ואפשרה עשייה כה רבה על מרחב מאד נרחב. (אפרת, סופר, פינקל, ב"קרקע" 1990).

מטרות נוספות כמו עיבוי גבול הצפון, או יצירת אנטיטיזה להתיישבות ביהודה ושומרון, לא התממשו אך נראה שגם שום גורם ציבורי לא התייחס אליהן ברצינות מלכתחילה, והן לא היו יותר מאשר ססמאות בתקופת ההקמה. אם כי הקמת צבעון ומסד סמוך לגבול מצביעים לפחות על כוונה ראשונית לממש את עיבוי הגבול הלבנוני.

אין כל ספק שלמפעל המצפים היו השלכות בתחומים שלא נזכרו בשלב התכנון וההקמה. המפעל למשל שינה לחלוטין את מפת התחבורה של הגליל, וזירז ביצוע כבישים מתוכננים שמיושם התעכב (כמו כביש משגב-כרמיאל, וכרמיאל-נצרת). נוצרה פריצה לאזורים בתוליים כמו הר כמון, הרי יודפת, קו המצוקים לתובל ופלך או ללבון ולחלוץ.

ברור גם שהקמת המצפים סמוך כל כך ליישובים ערביים הגבירה מתח ועיונות מצד ערביי הגליל כלפי המתיישבים החדשים, בעוד שלא חל שינוי משמעותי מצד היהודים באזור כלפי הערבים. קשה כמובן לבדוד את תחושת הערבים למפעל המצפים מאירועים אחרים שהתרחשו בשנות ה-80, כמו מלחמת לבנון, האינתיפדה, מלחמת המפרץ וההתחדדות המוסלמית, אך ניתן להסיק שהמצפים תרמו חלק, גדול או קטן, להקצנה במגזר הערבי. מתיאורי ילדים בעראבה על חששם שהיהודים יגלגלו פצצות מהררית לעראבה, משביתות מחאה והפגנות מצד תושבי סכנין, עראבה ודיר חנה על הקמת מועצה אזורית משגב, מעוינות בדיר-אל-אסד כלפי מתיישבי חבל תפן, ומתביעות מצד הבדווים בהר כמון להכרה במושבותיהם כיישובים לכל דבר, כשנפתח הכביש לכמון ולמכמנים.

לסיכום, עשר שנים מאז נסתיים עיקר מפעל המצפים בגליל, המציאות הגיאוגרפית, הכלכלית, החברתית והפוליטית עשתה את שלה. הציבור אינו יכול להבחין ב-1991 בין מה שהוקם כמצפה ליישוב אחר שהוקם קודם לכן או לאחר מכן, אלו הם יישובים קהילתיים, קיבוצים או מושבים לכל דבר, עם עשרות רבות של משפחות שבנו את ביתם בפסגת הר זה או אחר. אין הבדל בין תמרת שלא הוקמה כמצפה ובין גילון המצפה, בין קורנית או שכניה שאינם מצפים להררית או למסד.

רשת הדרכים העולה לכל אחד מן המצפים, הורחבה וזופתה, והזר לא ידע אם הוא נוהג למה שהיה מצפה או ליישוב אחר.

